

**ALBAN KÜLTÜR MİRASI ÜZERİNE İNŞA EDİLMİŞ TARİH:
ERMENİLERİN HRİSTİYANLIĞI KABUL ETMİŞ “İLK DEVLET”
OLDUKLARI MİTİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA**

**THE HISTORY BUILT ON ALBANIAN CULTURAL HERITAGE:
A RESEARCH ON THE MYTH OF ARMENIANS ARE THE
"FIRST STATE" ACCEPTED CHRISTIANITY**

Yrd. Doç. Dr. Esmem ÖZDAŞLI*

ÖZ

M.Ö. 3. yüzyıl ile M.S. 8. yüzyıl arasında yaklaşık olarak 1000 yıl hüküm sürmüş olan Albanya, 26 etnik gruptan oluşan konfedere bir devletti. İçerisinde Türklerin, Perslerin ve Kafkasya'nın otokton halklarının bulunduğu Albanya'da bu etnik grupların sahip olduğu kültürel unsurlar ile güçlü bir medeniyet inşa edilmişti. M.S. 313'te Hristiyanlığı ilk kez devlet dini kabul etmesi ile gerek Güney Kafkasya Hristiyanlığı gerekse Dünya Hristiyanlığı açısından önemli bir yere sahip olan bu medeniyetin mirası, Ermeni Kilisesi'nin yüzlerce yıldır devam eden yok etme politikalarına rağmen hala varlığını korumaktadır. Ermeniler açısından büyük bir prestij kaynağı olan "ilk Hristiyan devlet olma" iddiası Albanya'nın varlığı ile ortadan kalkacağı için Ermeniler yüzyıllardır Alban dini ve kültürel mirasına karşı acımasız bir asimilasyon politikasına girişmiş ve Alban mirası üzerinden efsanevi bir Ermeni tarihi yazmaya çalışmışlardır. Ancak başta Güney Kafkasya'nın ilk kilisesi olan "Kiş mabedi" ve çoğunluğu işgal altındaki Azerbaycan topraklarında yer alan Alban dini yapıtları Ermenilerin bu iddialarını geçersiz kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Albanlar, Gregoryanlık, Azerbaycan, Ermeni Kilisesi, Hristiyanlık.

Jel Kodları: N90, N95, H79.

ABSTRACT

Albania that ruled nearly 1000 years between the B.C. 8th century and 3rd century, was a confederate state made up of 26 ethnic groups. In Albania, where native people from the Turks, the Persians and the Caucasus existed, had been built a powerful civilization via cultural elements that had these ethnic groups. The heritage of this civilization, which has an important place in terms of both the South Caucasus Christianity and the World Christianity as a result of accepting the Christianity as the state religion for the first time in A.D. 313, still maintains its existence despite the annihilation policy of Armenian Church for hundreds of years. As the allegation of "being the first Christian state" that is a huge source of prestige for the Armenian is to be eliminated by the existence of Albania, Armenians have embarked on a brutal assimilation policy against Albanian religious and its cultural heritage and have tried to write a legendary Armenian history through Albanian heritage for centuries. But in fact; Kish chapel, which is the first church of the South Caucasus and Albanian religious works, located in Azerbaijan, much of which is occupied, invalidate the claims of the Armenians.

Keywords: Albanians, Gregorian, Azerbaijan, Armenian Church, Christianity.

Jel Codes: N90, N95, H79.

* Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, eozdasli@mehmetakif.edu.tr

GİRİŞ

M.Ö. 3. yüzyıl ile M.S. 8. yüzyıl arasında yaklaşık olarak 1000 yıl hüküm sürmüş olan Albanya devletinin sınırları; Strabo, Ptolomy ve Pliny gibi isimlerin de içinde bulunduğu Yunan ve Roma kaynaklarına göre, Hazar Denizi ile Gürcistan arasında bulunan, kuzeyde Kafkas Dağları ve güneyde Aras Nehri arasında yer alan coğrafi bölgeyi ifade etmektedir (Audrey, 1992: 3). Olson ve Brigance'ye göre ise Albanya, Transkafkasya'nın doğusunda Kura Nehri ile Kafkas Dağları arasındaki bölgeyi kapsamakta ve bugünkü Azerbaycan ve Dağıstan'ın bir kısmını ihtiva etmektedir (Stuart, 1994: 27). Bu nedenle günümüzde bazı İngilizce kaynaklarda Azerbaycan için hala Albanya veya Kafkas Albanyası ismi kullanılmaktadır (Sezgin, eraren.org).

II. yüzyıl alimi Flavi Arrian (M.S. 95-175) M.Ö. IV. yy.da Büyük İskender ile ilgili yazdığı eserlerinde Albanlar'dan bahsetmektedir. Benzer şekilde antik tarihçiler Qay Plini Sekund ve Qay Yuli Solin'in eserlerinde de Albanlar ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır (Quliyeva, 2012: 24). Yunan tarihçi ve coğrafyacı Strabo, Albanya'nın içerisinde Türk, İran ve Kafkasya'nın yerli topluluklarının da bulunduğu 26 farklı gruptan oluşan (Coene, 2010: 97) etnik gruplar konfederasyonu olduğunu belirtmektedir (Sezgin, eraren.org). Bu boyların birbirleriyle iletişim kurmakta zorlandığı, her boyun kendi diline sahip olduğu ancak Türk boylarının baskın oluşu nedeniyle Albanya'da ortak iletişim dilinin Türkçe olduğu da Strabo'nun eserlerinde yer almaktadır (azerbaijans.com). En parlak dönemlerini VII. yüzyılın ikinci yarısında Cevanşir döneminde yaşayan Albanlar; sırasıyla Sasaniler'e, Doğu Roma'ya, Araplar'a ve Hazar Türkleri'ne tabi olmuşlardır (Moses, 2006: 5).

Albanların menşeyini çok farklı köklere bağlayan yazarlar da vardır. Örneğin; antik yazarlardan Pompey Troq, Albanların köklerini İtalya'daki Alban Dağları ile ilişkilendirmekte ve Mitridat Savaşları¹ sırasında kendi İtalyan kökenini hatırlayan Albanlar'ın Pompey'in birliklerini kardeşçe selamladığını kaydetmektedir (Quliyeva, 2012: 28). Qay Yuli Solin'e göre ise; (III. yüzyıl) Albanlar beyaz saçlı doğarlar ve beyaz saç onlarda iyi belirti sayılırdı ve bu yüzden de başın rengi halkın adına verilmişti. Solin ayrıca, Albanların göz bebeklerinin gri renkte olduğunu bu yüzden de gece gündüzden iyi gördüklerini söylemiştir. Benzer şekilde Pliny de Albanya'da gri mavi gözlü adamlar doğduğunu, Albanların çocukluktan saçlarının beyaz olduğunu ve gece gözlerinin iyi gördüğünü yazmıştır. Bu yazarlar Latince'de "beyaz" anlamına gelen "albus" kelimesi ile Alban kelimesi arasında bağ kurmaktadır (Quliyeva, 2012: 28). Ancak Albanya'nın birçok etnik gruptan oluşan konfedere bir devlet olduğu düşünüldüğünde, bu ülkede yaşayan halkı tek bir kökene bağlamak mümkün görünmemektedir. Bu nedenle ancak Albanları oluşturan 26 etnik gruptan birinin söz konusu menşeyi bağlı olduğu iddia edilebilir.

Bununla birlikte, bugün kendilerine Latin ve Yunan kitaplarında geçtiği adı ile Alban dediğimiz topluluğun kendilerini hangi isimle nitelendirdikleri ile ilgili de bir kaynak bulunmamaktadır (encyclopedia.com). Yunanca ve Latince'de "dağlık bölge" anlamına gelen Albanya, Arap kaynaklarında Arran, Farsçada Ardan, Gürcücede Rani, Ermenicede Ağvan, Süryanicede Aran olarak geçmiş (Moses, 2006: 5) ve bölgenin İslamlaşması ile Albanya ismi de zamanla unutulmuştur. Alban kelimesinin Kelt dilindeki dağ manasına gelen "alb" kelimesi ile ilişkilendiren yazarlar da mevcuttur (Quliyeva, 2012: 24). Zardabli ise Alban sözcüğünün Türkçe "cesur, yiğit" anlamına gelen "alp/alb" kelimesinden türemiş olabileceğini iddia etmektedir. Buna göre Albanya "cesurlar ülkesi" anlamına gelmektedir (Zerdabli, 2004: 55). Bununla birlikte Albanların Sak boyundan geldiğini iddia eden yazarlar da bulunmaktadır (azerbaijans.com). Yazdığı Alban Tarihi kitabı ile o döneme ışık tutan

¹ Roma İmparatorluğu ile Pontus devleti arasında M.Ö. 88'de başlayan ve uzun yıllar devam eden savaşlardır.

Karakatlı Moses ise, Alban sözcüğünün Araniler sülalesinden olan ülkenin ilk hükümdarı Arran'ın adından esinlenilerek Albanya olarak adlandırıldığı kaydetmektedir (<http://www.azadliq.info>). Zaman zaman karıştırılmakla birlikte, Albanya'nın günümüzdeki Arnavutluk halkı (Albania) ile hiçbir ilişkisi yoktur.

1. ALBANLARIN HRİSTİYANLIĞI KABUL EDİŞİ VE ERMENİLERİN İLK HRİSTİYAN DEVLETİ OLDUKLARI İDDİASI

Ermeniler 301 yılında Hristiyanlığı devlet dini olarak ilk kendilerinin kabul ettiklerini iddia etseler de birçok yazar bu iddiaların tarihi gerçeklerden uzak olduğu kanısındadır. Çünkü bu tarihlerde katı bir pagan inancına sahip olan ve Hristiyanlara karşı acımasız bir mücadele yürüten Diokletian Roma imparatoruydu. Diokletian'ın 303 yılında yayınladığı bir fermanla Hristiyanlar üzerindeki baskıyı artırdığı bir dönemde Roma İmparatorluğu'nun bir vassalı durumunda olan ve siyasi bağımsızlığı mevcut olmayan Ermeni prensi Tridat'ın Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesi mümkün görünmemektedir (Feigl, eraren.org). Çünkü Diokletian'ın koruması altındaki Ermeni prensi Tridat ülkesi Sasani istilasında olduğu için uzun yıllar Roma'da sürgün hayatı yaşamış ve 298 yılında ülkesine dönebilmiştir. Hatta Diokletian'ın fermanını uygulayan Tridat'ın zulmüne kurban gidenler arasında Aydınlatıcı Aziz Gregor da bulunmaktadır (Feigl, eraren.org).

Ermenistan'ın "asıl havarisi" kabul edilen Gregor 14 sene hapiste yatmış, Roma İmparatorluğu I. Konstantin'in yayınladığı ve Hristiyanlık üzerindeki baskıları ortadan kaldıran 313 tarihli Milano Fermanı ile hapisten çıkabilmiştir (Feigl, eraren.org). Bu bildiri ile Hristiyanlığın Roma'da resmen tanındığı düşünüldüğünde Hristiyanlığın Ermenistan'da kabulünün en erken 314 yılında kabul edilmesi mümkün görülmektedir. Bu bilgiler Ermenistan'ın tarihin ilk Hristiyan devleti olduğu savını çürütmektedir. Coene'e de Ermenilerin Hristiyanlığı devlet dini olarak tanınmasının 314'ten önce yani Milano Fermanı'ndan önce olmasının mümkün olmadığını savunmaktadır (Coene, 2010: 80).

Ermenilerin mesnetsiz iddialarına karşın Alban kralı Urnayr'ın 313 yılında Hristiyanlığı devlet dini haline getirdiğine yönelik birçok kanıt bulunmaktadır (Coene, 2010: 80). Hatta Albanya'da Hristiyanlığın havariler dönemine kadar gittiği ve Hristiyanlığın Ermenistan'da bilinmediği dönemlerde bile Albanya'da bu konuda bilinçli bir kamuoyunun varlığı da bilinmektedir (Sezgin, eraren.org). Birçok kaynak Albanya'da Hristiyanlığın M.S. 54'ten sonra kitleler halinde kabul edilmeye başladığını kaydetmiştir (Moses, 2006: 5). Buna rağmen Alban kültürel ve dini mirasını sahiplenilen Ermeniler kendilerinin "ilk Hristiyan devlet" olduğu yönünde yaptıkları propaganda ile Batı'dan ayrıcalık almaya çalışmaktadırlar. Ermeniler mezkur tarih hesabındaki değişiklik ile Albanlar ve onların kendilerinden önce Hristiyanlığı kabul etmeleri gerçeğini basit bir anokronizmle ortadan kaldırmaya çalışmaktadırlar. Bu çerçevede Hristiyanlık ve ona takılan Gregoryan markası Ermeni kimliğinin başat ögesi olmuştur (Sezgin, eraren.org).

Tüm bu tarihi gerçekler ışığında akla gelen ilk soru Ermenilerin neden 301 yılı üzerinde ısrarcı olduklarıdır. 1700 yıla yakın bir süre devam eden bir olgu zaten yeterince güçlü ve köklü iken; birkaç yıl eksik veya fazla olması ona öneminden ne kaybettirmektedir? (Sezgin, eraren.org). Bu durum Ermenistan'ın "ilk Hristiyan devlet" olma iddiası sayesinde Batı Dünyası'nda kazandığı prestijle açıklanabilir. Çünkü "ilk Hristiyan Devleti"ni sahiplenmekle bazı haklar doğmakta ve komşu ülkeler de etki altına alınabilmektedir. Feigl'ye göre bu etki Kafkasya Alban'dan, 1915'deki iç savaşa kadar, oradan Gürcistan'ı fetih savaşına ve 1993'te Bakü ve Batı Azerbaycan'ın istila edilmesine ve tüm bölge halkının sürülmesine kadar

uzamaktadır (Feigl, eraren.org). Bu nedenle Erivan dini motifli her türlü fırsatı değerlendirmeye çalışmaktadır. Örneğin, Eylül 2001 yılında Papa'nın da katıldığı törenlerle Ermenistan'da Hristiyanlığın ve Apolistik Ermeni Kilisesi'nin 1700. kuruluş yıldönümünün kutlanması Ermenistan açısından bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır.

Buna karşın Azerbaycan'ın günümüzde Ermenilerin Alban mirası üzerine inşa ettikleri ilk Hristiyan devleti olma mitini çürütmeye yönelik önemli adımlar attığını görmekteyiz. Azerbaycan yönetimi 2003 yılında Güney Kafkasya'nın ilk kilisesi olan Kiş'teki Alban kilisesini onarmış ve hizmete açmıştır. Ayrıca Mayıs 2006'da Gebele ilinin Niş kasabasındaki Kutsal Yelisey eski Alban kilisesinin yerinde Çorati Alban-Udi Kilisesi'nin açılışı yapılmıştır (azerbaijans.com). Böylece Azerbaycan, Ermenistan'ın Güney Kafkasya'da "Hristiyanlığın savunucusu" olduğu yönündeki propagandasını da derinden sarsmaktadır.

Sonuç olarak, Alban tarihi değerlendirilirken Ermeni Kilisesi ve bu kilisenin Albanlar üzerindeki etkisi üzerinde durmak gerekmektedir. Çünkü Ermeni iddia ve faaliyetlerinin hemen hemen tamamı siyasileştirilmiş kilise tarafından tasarlanmış ve hayata geçirilmiştir. Gregoryan kilisesini "Ermeni milletinin can verilen ruhunun yeniden dünyaya gelmek için yaşadığı vücuttur" şeklinde tanımlayan Ermeniler'de devlet fikri de Ermeni kilisesi tarafından tasarlanmıştır (Sezgin, eraren.org). Kilisenin Ermeni siyasi hayatındaki etkisi sadece eski dönemlerle sınırlı kalmamış; 19. yüzyıldan itibaren bağımsız bir devlet kurma hayali ile Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanan Ermenilerin faaliyetlerindeki kilisenin etkin rolü günümüzde Ermenistan Devleti'nin siyasi karar alma sürecinde de devam etmektedir.

Batılı büyük devletlere yönelik ilk Hristiyan devlet olma iddiasını vurgulu bir şekilde kullanan Ermenistan, birçok hukuksuz faaliyetini bu sıfatın gölgesinde unutturmaya çalışmakta ve bu politikasında da oldukça başarı kaydetmektedir. Örneğin, Batılı Hristiyan ülkelerin baskın olduğu Birleşmiş Milletler; tarihi, siyasi ve coğrafi olarak Azerbaycan'ın bir parçası olan Yukarı Karabağ'ın Ermenistan tarafından işgalini sadece kınamakla kalmış, ciddi bir somut adım atmaktan kaçınmıştır. 1993 yılı içerisinde Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin aldığı 822, 853, 874 ve 884 nolu kararlarda Ermenilerin işgal ettiği topraklardan acilen çekilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak söz konusu kararlarda, Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaşın endişe verici olduğunun belirtilmesine rağmen, ülke ismi belirtilmeksizin işgalin "Ermenilerce" sona erdirilmesinin istenmesi, (Bosna soykırımında Sırbistan'ın devlet olarak suçlanmaması gibi) işgalden Ermenistan'ın devlet olarak suçlanmasını engellemektedir. Ayrıca Ermenilerin işgal ettiği topraklardan çıkmaması durumunda herhangi bir yaptırımın öngörülmemesi (Irak'ın Kuveyt'i işgalinde olduğu gibi) sorunun çözümsüz kalmasında etkili olmuştur (Aslanlı, turksam.org). Böylece başta Rusya, ABD ve Fransa gibi BM'nin daimi üyeleri olmak üzere birçok Batılı Hristiyan ülkenin doğrudan veya dolaylı desteğiyle Ermenistan, yıllardır uluslararası hukuka aykırı olarak Azerbaycan topraklarını işgal etmeye devam etmektedir.

2. ALBANLARIN GREGORYANLAŞTIRILMASI ÜZERİNE GENEL DEĞERLENDİRME

M.S. 8. yüzyılın başlarından itibaren artan Arap fetihleriyle birlikte Alban Kilisesi dolayısıyla kültürü üzerindeki Ermeni baskısı artmıştır. Bu dönemde Alban Kilisesi ile Gregoryan Kilisesi arasında yaşanan mezhep mücadelesi (Kürkçüoğlu, 2013: 128) Arapların bölgeye gelmesiyle Ermeniler lehine evrilmiştir. Arap desteğini arkasına alan Ermeniler, Alban Kilisesi'ne hükmedebilmek için Albanların aleyhinde ciddi bir propaganda sürecine girişmişlerdir. Bu propaganda süreci, Albanların Bizans ile benzer

Hristiyanlık inancına sahip olmasından hareketle Albanların Bizans ile ittifak halinde olduğu üzerine kurgulanmıştır. Çünkü Albanlar, monofizit inanca sahip Gregoryanların aksine Bizans gibi diyofizit inanca, yani Hz. İsa'da biri tanrısal diğeri ise beşeri olmak üzere iki tabiatın olduğu inancına sahiplerdi. Alban inancındaki bu fikri yapı Bizans ile arasında ideolojik yakınlığın kurulmasını sağlamış, Gregoryan Kilisesi ise Arapların bölgeye gelmesi ile bunu Albanların aleyhine kullanmıştır (Sezgin, eraren.org). Özellikle Halife Abdülmelik'ten bazı Alban dini merkezlerinin kendi otoritesine bağlanmasını isteyen Gregoryan Katalikosu² Yelia'nın bu mücadelede önemli rolü olmuştur. Gregoryan Katalikosu Yelia Halife Abdülmelik'e yazdığı bir mektupta, ülkesinin Halife'ye bağlılığını bildirdikten sonra, kendisiyle aynı dine mensup olduğunu belirttiği, Alban Katalikosu'nun Doğu Roma İmparatoru ile gizli bir anlaşma yaptığını, Albanya'da dini ayinlerde Doğu Roma İmparatoru'na dua edildiğini ve Katalikos'un herkesi imparatorla birlik olmaya çağırıldığını ifade etmiştir. Alban Katalikosunun bu faaliyetlerinin hanedan üyeleri arasında da taraftar bulduğunu iddia eden Yelia, Halife'den bu kimselerin cezalandırılmasını da istemiştir (Kürkçüoğlu, 2013: 128). Halife ise yazdığı cevapta; otoritesine karşı ayaklanan Albanları Gregoryan Kilisesi'ne bağlamak için çok kalabalık bir ordu gönderdiğini ve asileri Katalikos Yelia'nın gözleri önünde cezalandıracağını belirtmiştir. Emevilerin desteğiyle Albanlara karşı silahlı mücadeleye girişen Yelia, son Alban Katalikosu Nerses Bakur'u (686-705) idam ettirmiş, Alban ruhbanlarından sonsuza kadar Gregoryan Monofizit Katalikosluğu'na bağlı kalacaklarına dair birer yazılı senet almış ve arşivlerde saklanan Alban dini literatürünü de yok etmiştir (Kürkçüoğlu, 2013: 128).

Arapların Albanların egemenliğine son vermesi ve Alban Kilisesi'nin Gregoryan Kilisesi'ne bağlanması Albanlar'ın etnik kimliğinin yok olmasının (*deethnization*) ve bir kısım Albanların tedricen Ermenileştirilmesinin başlangıcı olmuştur (Sezgin, eraren.org). Özellikle dini törenlerin Ermenice yapılmaya başlanması ve dini metinlerin Ermenice yazılması nedeniyle zamanla Ermenice günlük hayatta da Albancanın yerini almış ve Alban kültürü tedricen kaybolmuştur (Sezgin, eraren.org). Halbuki, Albanların 4. yüzyıldan itibaren kendi alfabelerini kullandıkları ve güçlü bir edebi kültürleri olduğu bilinmektedir. Nitekim Moses, Albanlar'ın Ermeni, Yahudi, Yunan, Roma, Medler gibi yazıya (alfabeye) malik halklardan biri olduğunu yazmaktadır (Moses, 2006; 29).

Alban Kilisesi'ni kendisine tabi eden Ermeni Kilisesi, Albanlar'a mahsus abideleri Ermeni abidesi kabul etmiş, yazılı abidelerini ise kadim Ermeni dili olan Grabar'a³ tercüme ederek aslımı tahrif etmiş ve bu yazıları Ermeni eserleri olarak göstermeye gayret göstermiştir (Moses, 2006: 11-12). Bu nedenle Alban alfabesi ile yazılan eserlerin çok azı günümüze kadar ulaşabilmiştir. Hatta Albanya tarihinin birincil kaynağı olarak kabul edilen Kalakathlı Moses'in "Albanya Tarihi" isimli eseri dahi aynı akıbete uğramıştır (Moses, 2006: 15-24). Ermeni Katalikosu Ananya (943-967) devrin Albanya Katalikosu Gagik'in davetiyle Haçın'a geldiğinde Gagik bu kitaba atıfla Hristiyanlığı ilk olarak kendilerinin kabul ettiğini söyleyince Ananya kitabın sahih olmadığını, Albanya'nın başpiskoposluk, Ermeniyeye'nin ise katalikosluk olduğunu savunmuştur (Moses, 2006: 15). İlerleyen dönemlerde ise bu kitabı tahrif eden Ermeniler değiştirilmiş haliyle sık sık bu kitaba atıfta bulunmuşlardır.

Bazı Rus kaynaklarında Karabağ Gregoryanları için "Haçperest Türkler" ifadesini kullanılması (Kalafat, bao.az) gerek Albanlar'ın sonradan Gregoryanlaştırıldığının gerekse Türk kimliğinin bir parçası olduklarının kanıtı niteliğindedir. Buna karşın bölgedeki kiliseleri kanıt olarak gösteren Ermeniler, işgal ettikleri Yukarı Karabağ'ın Ermenilerin ataları olan

² Ermenice patriklik anlamında kullanılan Katalikos; Ermeni Apostolik Kilisesi'ne ait en üst düzey unvandır.

³ Dil bilimciler Ermeniceyi eski Ermenice (V-XI yy), Orta Ermenice (XI-XVII yy) ve yeni Ermenice (XVII sonrası) olarak üçe ayırmaktadırlar. Eski Ermeniceye Grabar da denilir. Bkz. (Moses, 2006: 6).

antik bir Hristiyan krallığının parçası olduğunu savunmaktadırlar. Albanları ve Alban medeniyetini yok sayan bu iddiaları çürütecek en somut kanıt, bugün Azerbaycan'ın Seki kasabasının Kiş köyünde bulunan ve gerek Albanlar'ın gerekse Güney Kafkasya'nın ilk kilisesi olan Kiş Mabedi'dir (azembassy.ca). Kafkasya'nın ilk Hristiyan vaizi Elisey tarafından inşa edilen Kiş mabedine ek olarak, Ermenistan'da -Roma siyasetine uygun olarak- Hristiyanlara eziyet edildiği dönemde siyasi bağımsızlığını kaybetmesine rağmen Albanya'da kiliseler inşa edilmiş, İncil Albancaya çevrilmiş ve Hristiyanlıkla ilgili birçok önemli eser ve yazıt meydana getirilmiştir (Sezgin, eraren.org).

Kiş mabedinin yanı sıra bugün Ermeni işgalindeki Azerbaycan topraklarında da Albanlara ait birçok dini eser bulunmaktadır. Bu eserler üzerinde inceleme yapan bilim adamları bu yapıların karakteristik özelliklerine ve mimari planlama stillerine göre Ermeni dini mimari yapılanmalarından farklı olduğunu belirtmekte ve Azerbaycan halkının milli kültürel mirasına ait olduğunu ortaya koymaktadırlar (virtualkarabakh.com). Laçın ilindeki Açoğlan Manastırı, Kelbecer ilindeki Hudavenk Manastırı, Hocavend ilçedeki Amanas Manastırı, Ağdere ilçesindeki Kutlu Elysee Tapınağı ve Ağdere ilindeki Genceser Manastırı Alban dini mimarisine ait eserler arasındadır. Birçoğu Ermeniler tarafından tahrip edilen ve Ermeni kültürel motifleri ile süslenerek sahiplenilen bu eserlerin günümüzde ne durumda olduğu ile ilgili net bir bilgi bulunmamaktadır. Bu konuda araştırma yapan Gürcü tarihçi A. Chavchavadze ise yazmış olduğu "Ermeniler ve Kan Ağlayan Taşlar" isimli eserinde Ermenilerin yerli halk Albanları yapay bir şekilde Gregoryanlaştırarak, bir zamanlar sığındıkları Azerbaycan topraklarını "Haylar ülkesi" ya da "Doğu Ermenistan" olarak isimlendirdiklerini ifade etmektedir (virtualkarabakh.com).

Rus yazar I. P. Petrushevskii de Albanlar'ın önemli bir kısmının İslam'ı kabul ettiğini, Hristiyan kalanların ise Ermenileştirildiğini savunmaktadır (Altsadt, 1992: 31). Altsadt (1992: 31) ise; Albanların çoğunluğunun Müslümanlığı seçmesinde Arapların gayrimüslimlerden daha yüksek vergi almalarının etkili olabileceğini ifade etmektedir. Bu bakımdan, Güney Kafkasya'nın büyük bölümünü (kısa dönemli kesintiler hariç) yaklaşık olarak 1000 yıl idare eden Albanların tarihinin incelenmesi, tarihin farklı dönemlerindeki devlet, toplum ve kültür yapılarının açığa çıkarılması; Güney Kafkasya'nın genel etno-kültürel görünümü, buradaki ulusların tarihi ve kültürel varlığı ile kimliği ve bu bölgede uluslararası kültürel etkileşimin sınırlarını belirlemek açısından oldukça önemlidir (Sezgin, eraren.org).

Sonuç olarak, 7. yüzyılın ortalarından itibaren başlayan İslam fetihleri ile birlikte tarihi Albanya topraklarında yaşayan toplulukların büyük bir kısmı Müslümanlığı kabul etmiştir. Bu süreçte Albanya devleti sınırlarında bulunan Karabağ'ın Yukarı Karabağ bölgesi gibi Azerbaycan'ın daha çok iç ve kuzey bölgelerindeki dağlık kesimlerinde gayrimüslimler yaşamaya devam etmiştir. Zamanla Alban kilisesinin Ermeni kilisesine bağlanması, Alban asıllı papazların yerine Ermeni papazların görevlendirilmesi ve Alban eserlerinin bir kısmının yakılması, bir kısmının ise Ermenice'ye çevrilmesi sonucunda Alban halkına ait tüm unsurlar⁴ ortadan kaldırılmıştır (Dedeyev, 2008: 17-18). Örneğin, Karabağ arazisinde bulunan eskiçağ Alban kiliselerini silah deposu haline getirdikleri yönünde bilgiler bulunmaktadır (Aras, 2008: 136).

⁴ Ermenilerin Azerbaycan tarihine yönelik tahribatı yalnızca Albanlarla sınırlı değildir. Örneğin, işgal atındaki Şuşa mağarasının, Şuşa'nın kale duvarlarının, Azerbaycan'ın meşhur şairi Molla Penah Vagif'in Şuşa'daki mezarının, Fuzuli'de bulunan Şah Abbas Kervansaray'ının, Kelbecer, Laçın, Kubadlı, Zengilan'daki tarihi ve kültürel öğelerin Ermeniler tarafından tamamen yok edilmesine yönelik bilgiler de bulunmaktadır (Aras, 2008: 136).

Rusların Kafkasya'yı işgali Alban dini ve kültürel mirasının yok olması açısından önemli bir tarihi süreç olmuştur. 1836'a kadar kendi kiliseleri, Katalikosları olan Hristiyan Albanlar; Çar idaresi tarafından Ermeni patrikliğine bağlandıktan sonra (Coene, 2010: 83) büyük oranda Gregoryanlaştırılmış ve kültür mirası da Ermeniler tarafından sahiplenilmiştir. 1909-1910 yıllarında Gregoryan Kilisesi, Rusya'nın izniyle Alban Kilisesi'nin arşivlerini imha etme ve Alban Hristiyan anıtlarını yıkma yoluyla Alban Hristiyan kültürünü tarihten silmeye çalışmıştır (Sezgin, eraren.org).

Konfederasyon şeklinde örgütlenen Albanya'da önemli oranda Türk'ün yaşadığı ve Alban kimliğinin neredeyse 19. yüzyıla kadar var olduğunu gösteren birçok kanıt bulunmaktadır. Hayatının önemli bir bölümünü Ermeni işgali altındaki Azerbaycan topraklarındaki tarihsel ve kültürel yapıtların tetkikine sarf eden Maşedihanım Nimetova'nın "Asırların Taş Hafızaları" isimli eserinde Ermeniler tarafından tahrip edilen birçok Türk eseri ile ilgili bilgi bulunmaktadır (Aslanova, 2012: 31). Konumuzla ilgisi olması bakımından bugün Ermeni işgalindeki Zengazur bölgesine bağlı Urud köyündeki eserler oldukça ilgi çekicidir. Köyde bulunan eserler üzerindeki kitabelerde Albanya sınırlarında bulunan Sinik'te yaşamlarını sürdüren halkın Türkleştiklerini ve İslam'ı kabul ettiklerini ve dolayısıyla Azerbaycan halkının teşekkülüne katıldıklarını göstermektedir (Aslanova, 2012: 35).

Her ne kadar İslam fütuhatına kadarki süreçte Alban kabilelerinin Türkleştikleri konusunda birtakım arkeolojik bulgular mevcut olsa da yazılı kayıtlar henüz günümüze ulaşmamıştı. Bu bakımdan Urud anıtlarının keşfi ve bu anıtlar üzerindeki tasvirler bu iddialara en tutarlı kanıt olmuştur. Örneğin, Urud şehrindeki mezar taşlarından birinin kitabesinde Arapça şu ifadeler bulunmaktadır: "*Allah, Muhammed, Ali. Uğvan (Alban) soyundan olan kethüda oğlu Ali Mürsel. Fî Ramazan sene 883.*" Diğer bir mezar taşı olan Kethüda Şih Rıza'nın oğlu Emir Mürsel'in sanduka biçimli 1478 tarihli mezar taşında ise Arapça "*min evlâdi Uğvan (Alban)*" sözleri kayıtlıdır. Benzer sözler 1578 yılından arda kalan Emir Emin'in koç heykeline benzeyen anıtının üzerinde de kayıtlıdır. Bu koç heykelinin üzerinde Arap alfabesiyle Türkçe bir kitabe kazılmıştır: "*Di gel ki yarî gördüm gözü yaşlı, sözü kanlı. Allah, Muhammed, Ali. Uğvan (Alban) neslinden İfihar. Sene 986. Yoktur derdime bir çare.*" (Aslanova, 2012: 35-36).

3. ALBANLARIN TORUNLARI: UDİLER

1836'da Rus Çarı olan I. Nikolay sadece Alban kilisesini lağvetmekle kalmamış; ayrıca Albanları torunları olarak kabul edilen Udileri⁵ geleneklerini bırakmaya da zorlamıştır. Wegge'ye göre; Udilerin kiliselerinde eski Albanların tarihi kiliselerinin izleri bulunmaktadır (Clifton vd., 2005). Bu süreçte Udilerin bir kısmının Gregoryanlaştığı bir kısmının ise Rus Ortodoks kilisesine bağlanmak zorunda kaldıkları bilinmektedir (Coene, 2010). Bu baskıdan kurtulmak isteyen Udilerin başka Hristiyan kiliselerine de bağlandığı görülmektedir. Örneğin, Oğuz şehrinde yaşayan Udilerin bir kısmı Gürcistan'ın Oktomberi köyüne göçerek Gürcistan Ortodoks Kilisesi'ne katılmışlardır. Bugün Azerbaycan'ın Gebele şehrindeki Nic kasabasında yaşayan Udiler ise Ermeni Ortodoks Kilisesi'ne katılmışlardır. Bu süreçte Ermeni baskısından kurtulmak isteyen Nic'te yaşayan Udilerin bir kısmı soyadlarını Ermeni soyadlarına benzetmek için değiştirmişlerdir.

⁵ Kafkasya'nın otokton halklarından olan Udilerin Albanların torunları olduğunu destekleyen en önemli unsur bitişimli bir dil olan Udice'nin Alban diline en yakın dil olarak kabul edilmesidir. Bkz. Moses, *a.g.e.*, 2006, s. 5. Bu durum Hint-Avrupa dil ailesine mensup ve Kafkasya'nın yerli halkı olmayan Ermenilerin Albanların kendi ataları olduğu yönündeki tezini de bütünüyle çürütmektedir.

Özellikle 19. yüzyılın yarısından itibaren Nic'te Ermeni Ortodoks Kilisesi papazlarının -ari, -iri, -hoi ile biten Udilerin soyadlarını Ermeniceye benzetmek için -yan ile bitecek şekilde kaydetmeleri Udilerin kimliklerini kaybetmelerinde ve sayılarının azalmasında etkili olmuştur. Bu nedenle Karabağ Savaşı sırasında Nic'teki bazı Udiler Ermeni olarak kabul edildiği için bazı sıkıntılar yaşadıkları bilinmektedir (Clifton vd., 2005).

Günümüzde sayılarının 8600'e yakın olduğu düşünülen ve neredeyse yarısının Nic'te⁶ yaşadığı bilinen Udilerin⁷ bir bölümü Ermeniceye benzetilen soyadlarını değiştirmeye başlamış ve Ermeni Ortodoks Kilisesi yerine Alban Kilisesi'ni yeniden kurulması ile ilgili çalışmalar yapmaya başlamışlardır (Clifton vd., 2005). Özellikle 2003 yılında Azerbaycan'da Alban-Udi din topluluğunun devlet tarafından tescillenmesi (azerbaijans.com) Udi (Alban) kimliğinin yeniden güçlenmesini dolayısıyla Ermenilerin çeşitli halkları Gregoryanlaştırmak suretiyle coğrafi ve kültürel alanda genişlemeye yönelik stratejisine de önemli bir darbe vurulmuştur. Bu bakımdan Bakü'nün Albanların başta geçmişte zorla verilen Ermenice soyadlarının yerine kendi soyadlarını yeniden kullanmalarına olanak veren girişimleri, Alban kilisesinin devlet tarafından resmen tanınması ve Albanlara ait kültürel değerlerin korunmasına yönelik çalışmalar yapması Alban nüfusunun azalmasını engellemiştir.

SONUÇ

Ermeniler; kendisinden çok daha önce Hristiyan olan Albanların kültürel mirası üzerine inşa ettikleri ilk Hristiyan devlet oldukları miti ve Kafkasya'nın otokton halkı olmamakla birlikte kendilerinin etnik ve kültürel olarak Kafkasya'nın asıl sahipleri oldukları yönündeki propaganda ile özellikle Batılı ülkeler nezdinde "ayrıcalıklı" bir devlet haline gelmeye çalışmaktadır. Bu maksatla, Güney Kafkasya'da Albanlara ait ilk Hristiyan dini eserlerinin birçoğu Ermenilere ait mimari gelenek ile yeniden inşa edilerek sahiplenilmiştir. Ancak tüm yok etme politikalarına rağmen başta Azerbaycan'ın Seki kasabası Kiş köyünde bulunan Kafkasya'nın ilk kilisesi olmak üzere Albanlara ait birçok dini eserin varlığı bu kadim halkın Ermenilerden çok önce Hristiyanlığı kabul ettiğini ve hatta Ermeniler arasında Hristiyanlığın bilinmediği dönemlerde bile Albanların yaygın olarak Hristiyanlığı kabul ettiğini ispatlar niteliktedir. Ermenilerin asimilasyon politikası yalnızca Albanlarla sınırlı kalmamış; içerisinde Türklerin, Perslerin, Greklerin de olduğu Gregoryanlığı kabul etmiş her topluluk Ermeniler tarafından sahiplenilmiş ve söz konusu etnik grupların tüm kültürel ve dini mirasını da "Gregoryanlık" potasında eriterek mono milliyetçiliğe dayalı bir Ermeni kimliğini inşa edilmeye çalışılmıştır.

Bağımsızlığını kazandığı 1991'den bugüne kadar yaşadığı ekonomik sorunlarını çözemediği için nüfusu her geçen gün azalan, ekonomisi bütünüyle Rusya'ya bağımlı hale gelen Ermenistan; Yukarı Karabağ'ın işgali nedeniyle de Güney Kafkasya'da dışlanmış ve bölge için tam anlamıyla bir istikrasızlık kaynağı haline gelmiştir. Karabağ'da kendisine sadık bir Hristiyan tebaa yerleştirmek isteyen Rusya tarafından bölgeye yerleştirilen Ermeniler, bölgede yaptıkları işgal ve katliamları "Hristiyanlığın savunucusu" olma propagandası ile unutturmaya çalışmaktadır.

Tüm tarihi gerçeklere rağmen Alban mirası üzerinden ilk Hristiyan devlet olduğu iddiasını dillendirmeye devam eden Ermenistan, Hristiyanlığı hem bölge hem de uluslararası siyasette en önemli araç olarak kullanmaya devam etmektedir. Örneğin, Eylül 2001 yılında Papa'nın

⁶ Sayıları 8600'e yakın olduğu tahmin edilen Udilerin 4600'ü Nic'te yaşarken, diğerleri Rusya, Gürcistan gibi ülkelerde yaşamaktadırlar (Clifton vd., 2005).

⁷ 1989'da yapılan nüfus sayımına göre SSCB'de yaşayan Udilerin sayıları 7981 olarak tespit edilmiştir (Clifton vd., 2005).

da katıldığı törenlerle Ermenistan'da Hristiyanlığın ve Apolistik Ermeni Kilisesi'nin 1700. kuruluş yıldönümünün kutlanması Ermenistan açısından bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte günümüzde sözde Ermeni soykırımı kabul eden yirmiye yakın ülkenin çoğunluğunun Hristiyan çoğunluğa sahip olmasının⁸ da Ermenilerin bu yöndeki politikalarında oldukça başarılı olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, günümüzde mütecaviz ve saldırgan politikaları nedeniyle Güney Kafkasya'da "istikrasızlık kaynağı" olarak görülen Ermenistan, Azerbaycan topraklarının işgalinden, Türkiye ve Gürcistan'a yönelik mütecaviz tavırlara, ASALA terör örgütünün yaptığı katliamlardan, Hocalı Soykırımı'na kadar yaptığı birçok olumsuz faaliyetlerini ilk Hristiyan devlet mitinin gölgesinde ört bas etmeye çalışmaktadır. Yukarı Karabağ'ın işgalini ve hatta 1992'de Hocalı'da gerçekleştirilen "Türk Soykırımı"ni "Hristiyanların Müslümanlara karşı mücadelesi" şeklinde dini bir motifle dünyaya sunmaya çalışan Ermeniler, özellikle Hristiyan dünyasından gelebilecek tepkileri azaltmaya çalışmaktadırlar. Hocalı soykırımına bizzat katılmış Ermeni militanların daha sonra yazdıkları hatıralarında (Zori Balayan ve Daud Kheyriyan yazdıkları kitaplar gibi) bu gerçeği net olarak görmek mümkündür.

KAYNAKÇA

- "Albanians", <http://www.encyclopedia.com/doc/1G2-3404100041.html>, 05.12.2015.
- "Albanlar", http://www.azerbaijans.com/content_353_tr.html, 09.01.2016.
- ALSADT, A. L. (1992). *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Stanford.
- ARAS, Osman Nuri (2008). "Karabağ Ekonomisi ve Karabağ Savaşı'nın Ekonomik Etkileri", *Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz*, Der. Osman Nuri Aras, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü.
- ASLANLI, Araz "Karabağ Sorunu Çözümüne Ne Kadar Yakınız? Çatışmalardan Savaşa, Savaştan Ateşkese-2", *Türksam*, <http://www.turksam.org/tr/a2104.html>, (28.12.2015).
- ASLANOVA, F. (2012). "Ermeni Tahribatına Maruz Kalan Azerbaycan Mezar Taşları", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9: 29-36.
- CLIFTON, J., CLIFTON, D. A., KIRK, P. ve LJOKJELL, R. (2005). "The Sociolinguistic Situation of the Udi in Azerbaijan", *SIL International*, <http://www-01.sil.org/silesr/2005/silesr2005-014.pdf>, 22.09.2015.
- COENE, F. (2010). *The Caucasus: An Introduction*, Routledge, New York.
- DEDEYEV, B. (2008). "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Tarihi Arka Planına Bakış", *Karabağ Savaşı: Siyasi, Hukuki, Ekonomik Analiz*, Der. Osman Nuri Aras, Qafqaz Üniversitesi Kafkasya Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Bakü.

⁸ Sözde Ermeni soykırımını tanıyan ülkeler arasında çoğunluğu Müslüman olan tek ülke Lübnan'dır. Ülkede düzenli olarak nüfus sayımı yapılmadığı için ülke nüfusunun dini inancıyla ilgili net bir oran vermek mümkün değildir. Ülkenin kurucu belgesi olan 1943 tarihli Milli Mutabakat'a göre cumhurbaşkanının Hristiyan Maruniler'den seçilmesi ve sayıca az olmalarına rağmen siyasi/ekonomik anlamda güçlü olan Ermenilerin 1997'de sözde soykırımın tanınmasında etkin rol oynadıkları bilinmektedir. Net olmamakla birlikte Ermenilerin Lübnan nüfusunun %6'sına tekabül ettiği tahmin edilmektedir.

- FEIGL, E. (2001). "Ermeni Milli Kilisesinin Zaferi ve Trajedisi", Ermeni Araştırmaları, Sayı 2, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=211>, 25.12.2015.
- KALAFAT, Y. "Gregoryan Türklerinin Stratejik Boyutu", http://bao.az/categories_Tarix/subcategories_turk-xalqlar%C4%B1-tarix/product_3371092527, 01.09.2015.
- "Karabağ'ın Hristiyanlık Tarihi", <http://www.virtualkarabakh.com/read.php?lang=4&menu=129&id=1544#.Vq-yMrKLT4Y>, 01.02.2016.
- KÜRKÇÜOĞLU, E. (2013). "Emeviler Zamanında Ermenistan Topraklarına Yönelik İslam Fetihleri ve Ermenistan'da Arap İdari Yapısının Kurulması", Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 50: 115-142.
- MOSES, K. (2006). Alban Tarihi, Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine çeviren Yusuf Gedikli, Rusça ve İngilizce Nüshalarını Karşılaştırarak Azerbaycan Türkçesine Çeviren Ziya Bünyadov, Selenge Yayınları, İstanbul.
- "Reply by the Delegation of the Republic of Azerbaijan "to the Response of the Delegation of the Republic of Armenia to the Written Questions No. 526 and 528 by the Azerbaijani Parliamentarians Ms. Pasheyeva and Mr. Huseyinov", Azerbaijan Foreign Policy Planning and Strategic Studies Department, <http://www.azembassy.ca/documents/conflict/culture-nakhichevan-christianmonum.pdf>, 11.10.2015.
- SEZGİN, M. N. (2002). "Ermeni Kültür Stratejisi ve Albanlar", Ermeni Araştırmaları, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Sayı 5, Bahar 2002, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=299>, 10.09.2015.
- STUARD, J. (1994). an Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires, Green Publishing Group, Westport.
- ZERDABLI, I. B. (2004). Zerdabli, The History of Azerbaijan: From Ancient Times to Present Day, Rossendale Book, London.
- Rüxsarə Quliyeva (2012). "Alban Etnosu Konusuna Dair", TURAN-SAM, Cilt 4, Sayı 15, ss. 24-30.
- "Qədim Azərbaycan Dövləti: Albanya", <http://www.azadliq.info/9296.html>, 21.01.2016.